

AZ ÖNÁLLÓ SZÓI EREDETŰ KÖTÖTT MORFÉMÁK CSOPORTJAINAK ÁTTEKINTÉSE KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A JELENTÉS- ÉS FUNKCIÓVÁLTOZÁSOKRA

T. SOMOGYI MAGDA

A magyar nyelv életében nem ritka az a jelenség, hogy valamely önálló szó – szabad morféma – az idők folyamán elveszti önállóságát, és kötött morfémává válik. Ha számba vesszük azokat a szóelemeket, amelyek mai nyelvünkben már kötöttnak számítanak, akkor szinte mindegyikükkel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy történetüket az etimológiai kutatások (TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.) már elég alaposan feltárták. Nincs szükség újabb vizsgálatokra, csupán az eddigi eredmények összegzése szükséges ahhoz, hogy áttekinthessük, a lexikai jelentésváltozás és a morfematípusváltás milyen esetei mutathatók be rájuk vonatkozóan. Évekkel ezelőtt már behatóan foglalkoztam a ma kötöttnak tekinthető tövek különböző eredetű csoportjaival (vö. Somogyi 1987: 10–22), így természetesen az önálló szói kapcsolatokra is kitértem, de részletes jelentéstörténeti elemzésekbe nem bocsátkoztam, alapvetően az alaki és szemantikai levezethetőségre helyeztem a hangsúlyt. 1999 óta dolgozom az OTKA által támogatott Magyar etimológiai toldaléktár összeállításán. E munkához sorra vettem és tüzetesen megvizsgáltam az egyes önálló szói eredetű toldalékokat a jelentés- és a funkcióváltás szempontjából is. Mindkét téma esetében a szemantikai problémákat a gyakorlati nyelvelírás felől közelítettem meg, a mostani áttekintés is ilyen jellegű, nem bocsátkozom jelentéseméleti fejtegetésekbe.

Az önálló szói eredetű kötött morfémák csoportjai mai nyelvünkben

Mai nyelvünkben szinkrón szempontból mindazokat a szóelemeket célszerű kötött morfémának tekinteni, amelyek önálló lexikai egységként nem fordulnak elő, de vitathatatlanul kielemezhetők, mert megvan az a képességük, hogy más szóelemmel társulva önálló szótári szót vagy valamilyen ragos, jeles szóalakot alkotnak. Ezek a kötött morfémák egyaránt lehetnek szótövek és toldalékok. Közülük most csak azokkal foglalkozom, amelyek valamikor a nyelvtörténet során mint önálló szavak léteztek.

1. A kötött tömorfémák kérdésköre mind szinkrón, mind diakrón szempontból számos olyan problémát rejt magában, amelynek mindegyike külön vizsgálatot igényel. Ezekre nem térek ki. A történeti problémákat legrészletesebben Benkő Loránd (1984) tárja elénk. Monográfiájában az elhomályosult, csak történetileg kikövetkeztethető szóelemeket is tárgyalja. Jelen áttekintéshez kiindulásként csak a mai köznyelvből kötött töként kielemezhető morfémákat vettem figyelembe. Ezeket a passzív igetövekkel foglalkozó már említett könyvem adattárában felsoroltam (Somogyi 1987: 64–75). A kötött tőalternánsok nem tárgyalandók e körben, mert azok a mai nyelvben csak mint tőalakváltozatok értelmezhetők, más szóval nem morfémák, hanem morfok.

1.1. Mivel a továbbiakban csak az önálló szói múlttal rendelkező kötött tövek tarthatnak számot érdeklődésünkre, érdemes a különböző eredetű csoportokat közelebbről szemügyre venni. A szótörténeti adatok közlésénél elsősorban az EWUng.-ra és a TESz.-re támaszkodtam, de esetenként figyelembe vettem az MSzFgrE. és az UEW. megfelelő szócikkeit is.

1.1.1. Nem meglepő, hogy a kritériumainknak megfelelő szóelemek etimológiailag jól körülhatárolható, viszonylag egységes képet mutatnak, legtöbbjük az ősi eredetű szókészlethez tartozik. Pl. *fár-* (*fár-ad* ~ *fár-aszt*) ← ugor **pVɣ3-r3-* v. **pVrk3-* 'elfárad' *hal-* (*halad* ~ *halaszt* ~ *halogat*) ← uráli **kulke-* 'megy, halad (földön v. vízben)', *sér-* (*sért* ~ *sérül* ~ *sérelem*) ← finnugor **cārke-* 'tör(ik), sajog, fáj, fájdalmat okoz', *vez-* (*vez-et* ~ *vezér* ~ *vez-ény-el*) ← finnugor **wetä-* 'vezet, irányít, húz'. A sor természetesen még hosszán folytatható. Itt említhetjük azokat is, amelyek történetileg nem abszolút tövek, a mai kötött tö még tovább bontható töre és képzőre. Pl. *kes-er-* (*keser-edik* ~ *keser-ül* ~ *keser-ít* ~ *keser-ű*) ← ugor **kVč3-* 'keserű íz' + ugor *-r3-* ige-képző, *mu-t-* (*mut-at* ~ *mut-ogat*) ?← finnugor **mu-* 'megérint, tapint' + magyar *-t* műveltető képző.

1.1.2. A ma is onomatopoeitikus egyedi vagy képző-szembenállásos kötött tövek többsége a nyelv későbbi életében keletkezett. Természetesen csak azok a hangfestő-hangutánzó tövek tartoznak tárgyunkhoz, amelyek léteztek önálló szóként és feltehetően az összefüggő képzések alapjául szolgáltak. (Az utólagos elvonásokra nem lehetünk tekintettel.) Könnyen belátható, hogy ebben a csoportban elég kevés egyed felel meg feltételeinknek. Pl. *duzz-* (*duzz-og* ~ *duzz-ad* ~ *duzz-asz* ~ *duzz-an-at*) ?← R. *dúz* 'duzzog, haragszik' *köh-* (*köh-ög* ~ *köh-int* ~ *köh-écsel*) ?← R., N. *keh*. Ez utóbbi ma főnévi értékű, de etimológiailag lehet ősi nomenverbum is. (A kérdéskörrel bővebben: Benkő i.m. 57, 94–5.)

1.1.3. Eredetüket tekintve elkülöníthetők azok a kötött tövek is, amelyek más nyelvekből kerültek a magyarba. A lexikai önállóság elvesztése szempontjából az érdektelen, hogy az adott szóelem mikor vált kötötté, számunkra megint az az elsődleges kérdés, hogy a megfelelő származékszóból nyilvánvalóan kielemezhető-e a magyar nyelv szempontjából értékelhető-e önálló szói eredetűnek. A leginkább érintett jövevényigék beilleszkedési „mechanizmusa” nyilvánvalóvá teszi, hogy csak néhányuk hozható összefüggésbe olyan lexémával, amely a magyarban mint önálló alapszó képzésük alapjául szolgálhatott. Az egyik pozitív példa az ótörök eredetű szócsalád töve lehet, amely töigeként került nyelvünkbe, de a későbbiekben csak magyar képzőkkel, kötött töként élt tovább. Vö. *bor-* (*bor-ít* ~ *bor-ul* ~ *bor-ogat*) ← ótörök **bur-* v. *buru-* 'burkol, befed'. Ebben az etimológiai csoportban inkább csak utólagos elvonásokkal találkozunk. Erre az eredményre jut Benkő (vö. i. m. 60–78) is.

1.1.4. Hasonló problémák merülnek fel a bizonytalan és ismeretlen etimonú töveket illetően is, de ezeknél még bonyolíthatja a képet, ha a szócsaládot alkotó képzett alakok alapján kikövetkeztetett közös gyökérszó minden bizonnyal önálló szó volt, de az alapalakot nem tudjuk szabályosan visszakövetkeztetni. A fiktív tövű bizonytalan és ismeretlen eredetű igék kapcsán Benkő is felhívja a figyelmet az etimológiai buktatókra (vö. i. m. 82). Pl. a *kegyelem* alapszava a deverbális képző jelenlétéből következően igei természetű szó vagy nomenverbum volt. Tolnai a nyelvújítás szókincsbővítési módjait tárgyalva – minden valószínűség szerint tévesen – a felújított régi szavak között sorolja fel a nyelvújítóktól elvonással megalkotott *kegy* főnevet.

Mai *úr* főnevünk is hasonló nyelvújítás kori elvonással jött létre, pedig az *úr-ít* ~ *úr-ül* ~ *úr-eg* ~ *úr-es*, valamint a ma már nem élő *úr-edék*, *úr-eget* származékok alak- és jelentéstani összevetése alapján a szócsalád alapjaként egy olyan, sajnos ismeretlen eredetű szót feltételezhetünk, amely kötötté válása előtt nomenverbum lehetett.

1.1.5. Nem foglalkozom azokkal az idegen eredetű morfémaakkal, amelyek ugyan a mai magyar nyelvben egyre jobban terjednek, de a magyar nyelv életében sosem voltak önálló szók, leginkább összetételi előtagként használatosak, egyesek önálló szóvá válása folyamatban van. Pl. *bio-*, *kardio-*, *video-*, *elektro-*.

1.2. Ha a szóban forgó kötött töveket alak- és szófajtnai szempontból vesszük szemügyre, a következő csoportokat tudjuk elkülöníteni.

1.2.1. Többségük párhuzamos képzésű szóalakokból elemezhető ki (ún. passzív vagy fiktív tö). A kimutathatóan önálló szóból képzett származékok már a magyar nyelv külön életében jelentek meg magyar képzőkkel, pl. *has-ad* ~ *has-aszt* ~ *has-ogat* ~ *has-ít* (← ugor **kač3* 'reped, szakad'), *tal-ál* ~ *tal-ány* (← uráli **tule-* 'jön'), vagy a már említett *mut-at* ~ *mut-ogat* (← R. *mut* ige) és *bor-ít* ~ *bor-ul* ~ *bor-ogat*.

1.2.2. Vannak olyan képzett szavaink is, amelyekben a képző jól felismerhető, de kiinduló morfémajuk más szóalakban nem fordul elő, ún. egyedi kötött tö. Ezek között is jó néhány ősi eredetű. Egyértelmű, hogy a szinkroniában csak azokat vehetjük figyelembe, amelyeknél a képző világosan szegmentálható, gyakori és/vagy termékeny. Az elhomályosult képzéseket leíró szempontból egyetlen morfémaából álló tőszónak kell tekinteni annak ellenére, hogy nyelvtörténeti adatokkal igazolható önálló szói eredetük: pl. *temet* (← *töm/tem* + magyar műveltető képző), *mond* (← uráli **mon3-* 'mond' + magyar gyakorító képző), *facsar* ← finnugor tő + ige képző **puč3-r3-* 'nyom, szorít, présel', *harap* (← fgr. **kar3-* v. **kor3-* 'harap' + ősi mozzanatos képző). A ki-elemezhető egyedi tövek eredetét vizsgálva a magyarban már korábban arra a megállapításra jutottam, „hogy általában belső szóteremtéssel jöttek létre; a tő egyszerre jelent meg a képzővel” (Somogyi i. m. 7). Mindebből az következik, hogy önálló szói gyökereket ebben a morfématikai csoportban alig feltételezhetünk, tehát a további elemzésben nem érdemes számolni velük.

1.2.3. A harmadik sajátos csoportot az önálló szói eredetű kötött tövek körében a névmási határozószók képezik. A *nek-em*, *nek-ed*, *alatt-a*, *ról-unk*, *ról-atok*, *felé-jük* típusú szóalakok kialakulása szorosan összefügg a testes ragok, illetőleg a névutók történetével, vizsgálatuknál ezt feltétlenül szem előtt kell tartani.

1.2.4. Itt említhető meg a prefixumszerű előtagoknak nevezett morféma [pl. *vala-* (← *való* igenév alakváltozata), *né-* (?← uráli **nä* 'ez'), *al-* (← R. *al* ← uráli **ala* 'vmi alatti rész, alsó rész') stb.] problémaköre is, amivel az utóbbi években is sokan és sokféleképpen foglalkoztak (H. Varga 1988, 1993, 1999, 22–8; Urbán 1993; Kiefer 1998a: 263; Somogyi 2000: 102; Kenesei 2000: 84). Annak a tisztázása, hogy mely szóelemeket sorolunk, illetőleg sorolhatunk ide, már túlságosan szétfeszítené e dolgozat kereteit. Annyit azonban fontosnak tartok itt is megjegyezni, hogy a külön szófajt képviselő igekötők, valamint a passzív ige-tövek (pl. *tév-*, *szor-*, *fár-*, *rep-* stb.) semmiképpen sem tartozhatnak közéjük. Az világos, hogy nem lehet teljesen egységesen kezelni őket. Általánosságban elmondható, ha összetételi előtagnak tekintjük a fenti morfémaikat, akkor a kötött tövek között a helyük. Ha viszont prefixumként, azaz toldalékként soroljuk be az érintett szóelemeket, akkor nem is ebben a pontban kell tárgyalni őket. Kötött morféma voltuk kétségtelen, hiszen rendszerszerűen kapcsolódnak

szabad szóalakokhoz. Vö. *vala-mikor, vala-hol, vala-ki, né-hány, né-melyik, né-hol, al-világ, al-ispán, al-peres, al-csoport*. Önálló szói eredetük, az ezzel kapcsolatos jelentés-összefüggések vizsgálata természetesen független attól, hogy a mai morféma-rendszerben hol találjuk meg a helyüket.

2. A ma toldaléknak minősített vagy minősíthető kötött szóelemek között is jó néhány olyan található, amelynek toldalékrendszerbeli besorolása legújabb nyelvtanaink alapján nem egyértelmű vagy legalábbis vitatható. Az viszont kétségtelen, hogy a mai képzőink, jeleink, ragjaink kialakulását, eredetét vizsgáljuk, minden toldalékkategóriában találunk olyanokat, amelyek önálló szói eredetűek. Számbavételüknél a csoportosítás alapjául mai funkciójukat célszerű figyelembe venni.

2.1. Legkevésbé képzőinkre jellemző, hogy önálló szóból agglutinálódtak.

2.1.1. Közismert, hogy ige-képzőnk egyetlen ilyen van, a *-hat/-het* (*lát-hat, néz-het*). Van olyan nézet mai nyelvészeink körében is, amely szerint e toldalékunk nem képző, hanem grammatikai morféma, vagyis a hármas toldalékosztályozást figyelembe véve jel (Kenesei 1996; Kiefer–Ladányi 2000: 161–2; Bartos 2000: 716). Ha képző, ha jel, ősi eredetű *hat* (← uráli **katt3-* 'hatol, előre megy, hátrál') igénkkel függ össze, és már az ősmagyar kor korai szakaszában megindult képzővé válása (vö. D. Bartha 1991: 102–3).

2.1.2. Főnévképzőink közül a *-ság/-ség* (pl. *szép-ség, katona-ság, imád-ság*) szintén az ősmagyar korban válhatott önálló szóból képzővé, de hogy mely szóra vezethető vissza, arról történeti nyelvtanunk nem ír (vö. Szegfű 1991: 199, 247). Az MSzFgrE. három szótörténeti magyarázatot is közöl, a legvalószínűbbnek az ugor **čęŋ3* vagy *čęŋe* (*čüŋ3*) 'idő' szóból való eredeztetést tartja. A TESz. és az EWUng. a finnugor eredetűnek is tartott R. *ság* és a finnugor eredetű R. *ség* szavunk szócikkében foglalkozik az etimológiai összefüggés kérdésével. Mindkét szó 'domb, halom' jelentésű, lehetnek egymás alakváltozatai, de az nem világos, hogy levezethető-e belőlük a *-ság/-ség*.

A *-né* feleségnévképzőnk a későn agglutinálódott toldalékok közé tartozik. Az egész nyelvterületen csak a középmagyar korban rögzült mai funkciójában. Mai toldalékrendszerbeli helyét a strukturális grammatika szerzői kétségbe vonják, felfogásuk szerint összetételi utóagnak minősül, bár ezek között sajátos helyet foglal el (vö. Kenesei 2000: 84–5; Kiefer–Ladányi 2000: 161). A *nő* (← uráli **niŋä* 'asszony, nő') főnévünkkel való etimológiai összefüggése nyilvánvaló. A kérdés az, hogy a R. *né* alak hangtani fejlődéssel (ősm. **neyü* → *ney* → *nei* → *né*) vagy toldalékos alakokból elvont analogikus tőváltozatként (vö. *fő* ~ *fejek*) jött-e létre, vagy mégis inkább jelölt birtokos jelzős szerkezetek alaptagjának rövidüléséből (vö. D. Bartha 1951: 118; Szegfű 1992: 276–7; TESz.; EWUng.).

Történeti nyelvtanunk önálló szóból keletkezett képzőként tárgyal egy szintén a kései ősmagyar korban agglutinálódott, főként családnévképző funkciójú *-fi* morfémat, amely nyilvánvalóan a *fiú* szó birtokos személyjeles alakjából rövidült (vö. Szegfű 1992: 176). Leíró nyelvtanaink nem tartják számon, besorolásával kapcsolatban határozottan felmerül, hogy kötött összetételi utóagnak minősítsük, bár képzőszerű jegyeket is mutat. Az ÉKsz. *rég* minősítéssel felveszi önálló lexémaként külön szócikkben.

2.1.3. Talán a kétségtelenül melléknévképző *-nyi* (pl. *marok-nyi, anyá-nyi*) is közvetve visszavezethető egy önálló szóra. Az biztosnak látszik, hogy e képzőnk a R.,

N. *-nott*, *-nól*, *-ni* ragcsalád harmadik, a régiségben *-né* ~ *-nyé* ← *-ni* ~ *-nyi* változatokban létező tagjával azonos. Ha elfogadható az az etimológiai elgondolás, amelyik szerint ennek a ragcsaládnak a tagjai egy ugor korig visszavezethető, feltehetően már az ugor korban névutóvá vált 'közelség, oldal' szóból eredeztethetők, akkor a mai *-nyi* képzőre is áll a közvetett önálló szói származtatás (vö. Korompay 1991b: 294–5, 1992: 367).

2.1.4. Ugyan legújabb egyetemi nyelvtankönyvünk nem tart számon határozószó-képzőket, én – Kiefer Ferencsel egyetértve – itt, és nem a határozóragok között tartom említendőnek a *-kor* (← *kor* ← őtörök **qur* 'idő, életkor'), a *-szor/-szer/-ször* (← *szer* ← uráli **šerz* 'sor, rend'), a *-képpen* (← *kép* + ← őtörök *kep* v. *kép* 'forma, alak'), *-nként* (?← *-n* rag + R. *kéd* ~ *kégy* 'kör, pálya, távolság, idő' ← fgr. *kecz* 'kör, körpálya, karika') szóelemeket (vö. Kiefer 1998b, 2000: 577–81; Somogyi 2000: 87–96). Mivel a főnevek, amelyekből származtathatók, ma is elemei nyelvünknek, illetőleg a régiségből adatolhatók, önálló szói eredetükhöz nem fér kétség, függetlenül attól, hogy most melyik toldalékkategóriába soroljuk őket. Az is tisztázva van, hogy a szintén önálló szóból származó testes ragokhoz hasonlóan – a *-nként*-et kivéve – névutói vagy legalábbis névutószerű közvetlen előzményből agglutinálódtak. A *-kor* és a *-szor/-szer/-ször*, valamint a *-nként* toldalékok kialakulásának folyamatát történeti nyelvtanunk részletesen tárgyalja az ómagyar kori névszóragok között (vö. Korompay 1991: 289–90, 1992: 361–6). A *-képpen* az ómagyar korban még új névutó volt, csak később vált olyan kötött morfémmá, amely ma határozószó-képzőnek tekinthető (vö. Zsilinszky 1991: 452, 1992: 702–3). Az, hogy a *kép* főnév mely raggal társult e toldalékunk előzményeként, vitatható (vö. Hadrovics 1992: 226–7).

2.1.5. A képzővé vált önálló szók felsorolásának végén említtem a *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-kora*, *-nemű* *-rétű* stb. képzőszerű *u t ó t a g* okat – vagy régebbi nevük szerint – utótagszerű *k é p z ő* ket. Mint e morfémacsoport megnevezései is mutatják, tagjai sajátos átmenetet képeznek a képzők és a kötött összetételi utótagok között. A besorolásukkal kapcsolatos különböző régebbi és újabb nézetek ismertetése, valamint annak kifejtése, hogy mely szóelemek tárgyalhatók még ebben a csoportban, most nem feladatunk. A problémakörrel részletesen foglalkoztam a toldalékrendszerzés kérdései kapcsán (Somogyi 2000: 99–101), legújabb nyelvtanaink is tárgyalják, és sajátos összetételi utótagnak minősítik őket (vö. Keszler 2000: 307, valamint Kenesei 2000: 84–5; Kiefer–Ladányi 2000: 161). Azt senki nem vitatja, hogy mindegyikük egy-egy ma is élő főnévből alakult valamilyen toldalékkal (vö. *bél*, *fél*, *szer*, *kor*, *nem*, *rét* 'réteg' stb.), de a mai szinkroniában a szemantikai összefüggések sok idesorolt vagy idesorolható szóelemmel kapcsolatban már nem egészen nyilvánvalóak, annak ellenére, hogy kötötté válásuk folyamata csak a kései ómagyar korban kezdődött, és – mint átmeneti jellegük mutatja – még napjainkban is tart.

2.2. A jelek közül leginkább a tárgykörbe tartozónak a *leg-* prefixum tekinthető. Eredetét tekintve több nézet is kialakult. A MSzFgrE., a TESz. és az EWUng. szerint a két leginkább elterjedt magyarázat, hogy vagy egy finnugor **lVηz* 'nagyon' szóra vezethető vissza, vagy a *le* határozószóból jött létre *-g* lativusraggal megszilárdult ragos alakulatként. A fentiek közül bármelyik etimológiát fogadjuk is el, e morfémanknak az önálló szóból származó toldalékok között van a helye.

Az önálló szói eredetű jelek számbavételekor nem feledkezhetünk meg az ősi személyes névmásokból (**mV*, **tV*, **sV*, ill. **me*, **te*, **se*) a legelfogadottabb véle-

mény (vö. Bereczki 1996: 50–1; Korompay 1991a: 260–1; Rédei 1996: 129–30) szerint már az uráli korban agglutinálódott birtokos személyjelekről sem, hiszen a személyes névmások ugyanúgy önálló lexikai egységnek, szabad morfémának tekinthetők, mint bármely más szófajú önálló szó.

2.3. Ragjaink között található a legtöbb önálló szói eredetű toldalékmorféma.

2.3.1. Tárgyas (határozott ragozású) igei személyragjaink a birtokos személyjelekkel azonos eredetűek, tehát az uráli alapnyelvig visszavezethető személyes névmásokból váltak toldalékká (vö. Bereczki 1996: 53; Abaffy 1991: 122; Rédei 1996: 135–6). Az egyéb szófajok mellett előforduló személyt jelölő toldalékok is ugyanebbe az etimológiai kategóriába tartoznak.

2.3.2. Űn. testes ragjaink többsége az önálló szóra visszavezethető névszóragok sorába illeszkedik, azok közé, amelyek valamely névszó (v. névmás) és elemi rag kapcsolódásával határozószóvá, majd névutóvá, végül (illeszkedő) raggá váltak. Közismert, hogy a folyamat egésze az ősmagyar kor második felében kezdődött és nagyjából a kései ómagyar korra fejeződött be. (Részletesen legújabbban: Korompay 1991a: 289–93, 1992: 361–5.) Az egyes idesorolható ragok alapszava esetenként a mai magyarban is élő önálló lexéma: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* ← *bél* (← finnugor **pälz* 'belső rész'), *-tól/-től* ← *tő* 'közelség' (← finnugor **tiŋe* v. *tiiŋe*); más esetekben pedig etimológiai összefüggések alapján kikövetkeztethető: *-ra/-re*, *-ról/-ről* ← ugor **ranʒ* 'felszín', *-nak/-nek* ← uráli **nä* 'ez', *-hoz/-hez/-höz* ← ugor **kučz* 'oldal, szél' *-val/-vel* ← finnugor (?uráli) **wäke* 'erő' v. uráli **pälä* 'fél, oldal, társ'. Megjegyzendő, hogy az önálló szói eredet mellett hosszú ideig az egyik legelterjedtebb nézet volt a *-val/-vel* ragnak a hiátustöltő *v*-vel kiegészült ablativusi *-l*-re való visszavezetése. Ma az önálló szói eredet látszik biztosnak, és a legáltalánosabbá az a vélemény vált, amely az UEW. kivételével az újabb etimológiai szótárainkban és a történeti nyelvtanban is megjelenik. Ezek szerint e ragunk a **wäke* és az ablativusi *-l* kapcsolatából ered. Újabbban Bereczki (2001: 206–9) tudománytörténeti áttekintést is tartalmazó cikkében a *pälä* szóból származtatja. A R., N. *-nott*, *-nól*, *-ni* is a keletkezéstörténetére vonatkozó egyik nézet képviselői szerint névutói eredetű ragcsalád. (Erről már volt szó a *-nyi* melléknévképző kialakulásával kapcsolatban a 2.1.3. pontban.) Önálló szóból keletkezhetett a *-ként* (← *kěj* ~ *kény* 'akarát, tetszés'+ *-t* locativusi eredetű módhatározórag ← finnugor **keje* v. *kVjʒ* 'Balz, balzen' [!] vö. EWUng.) is, csak raggá válásának menetéből a névutói állomás kimaradt.

A jelentés- és funkcióváltozásokról

1. A kötött tövek jelentésének szinkrón és diakrón vizsgálatát hozzá kell igazítani e morfémák sajátosságaihoz. A tárgyalt szövelemek ma nem tekinthetők önálló lexikai egységnek pusztán alakjukban, ennek ellenére van saját lexikai jelentésük még azoknak is, amelyek sosem voltak önálló lexémák. Ez a jelentés vagy megegyezik az eredeti alapszó jelentésével vagy abból levezethető. Nem képeznek kivételt ez alól az elhomályosult származékok sem; jelentésük és a megfelelő etimonok jelentése között a kapcsolat kimutatható. A továbbiakban a dolgozat eredeti tárgyának megfelelően csak az önálló szói eredetű tövekről lesz szó.

Az önálló szóból eredeztethető kötött tövek jelentésváltozás-típusai lényegében nem mutatnak más képet, mint a magyar nyelvben általában megfigyelhető szójelentésváltozástípusok. A gondot általában a mai jelentés megadása okozza, mivel nem önálló

lexikai egységekről van szó, a gyakorlat általában az, hogy a párhuzamos képzéseket egymásra utalással értelmezzük, főleg, ha produktív és/vagy gyakori képzővel alakultak. Az egyéb esetekben az egyes származékok jelentését külön-külön szokás megadni. Maguknak a töveknek a jelentését a szinkroniában nem szokás megadni, meglehetősen kidolgozatlan része ez a gyakorlati szemantikának. A képzők jelentésmódosító szerepére most nem térek ki, az egyes szójelentés-vizsgálatoknál azonban mindenképpen tekintettel kell lenni erre a tényezőre.

1.1. Természetesen minél régebben vált kötötté a tőmorféma, annál nagyobb az esélye a szemantikai eltávolodásnak. Messze került jelentését tekintve a mai *tal-* (*tal-ál* ~ *tal-ány*) az uráli **tule* 'jön', a *mut-* (*mut-at* ~ *mut-ogat*) a finnugor **mu* 'megérint, tapint' alapszótól, de az sem példátlan, hogy a mai kötött tő és alapszava között szoros a jelentéskapcsolat, sőt esetenként a jelentés szinte változatlan. Példa lehet erre az ugor **pVrk3-* 'elfárad' igéből levezethető *fár-* (*fár-ad* ~ *fár-aszt*), és a finnugor *wetä* 'vezet, irányít, húz' igéből származó *vez-* (*vez-et* ~ *vez-ér* ~ *vez-ényel*), valamint az ótörök **bur* v. *buru* 'burkol, befed' jövevényszóból alakult *bor-* (*bor-ít* ~ *bor-ogat*) is.

1.2. Sajátos kategóriát képeznek azok az esetek, amikor a képző-szembenállásos kötött tövek önálló szói etimonja ma is létező lexémája nyelvünknek, de szemantikailag és/vagy alakilag (szóhasadásszerűen) annyira eltávolodtak egymástól, hogy a passzív és a szabad tőmorfémat külön kell kezelni. A *szer* (← uráli **šer3* 'sor, rend') szer-teágazó szócsaládjának egyes tagjai (*szer-*, *szer-et* ~ *szer-elem*, *szer-ez*, *szer-el*, *szer-ep*, *szer-ény*, *szer-int*, R. *szer-k*, *szer-k-eszt*, *szer-v* stb.) szemantikailag már nehezen hozhatók összefüggésbe nemcsak egymással, hanem az alapszóval is, bár történetileg magyarázhatók a különböző jelentésfejlődések.

1.3. Az ősi eredetű szavak jelentős hányada nomenverbum volt, ez a későbbi jelentésviszonyokban is tükröződik. Általában megfigyelhető, hogy a sok szónál jelenlévő hangfestő, hangutánzó jelleg a nyelvtörténet során egyre inkább háttérbe szorul helyet adva valamely konkrét fogalmi jelentésnek. Példa erre a mai *rep-* (*rep-ít* ~ *rep-ül* ~ *rep-ked*) és a megfelelő onomatopoeitikus finnugor alapszó, amelynek hangalakja nem következtethető ki egyértelműen a nagyon változatos, de összefüggő rokon nyelvi adatok alapján sem, éppen a hangutánzó jellegből adódóan. Az alapszó minden bizonnyal a szárnyacsapkodás kifejezésére szolgált.

1.4. Végeredményben elmondható, hogy a kötött tövek esetében a lexikai önállóság elvesztése nem jár együtt a lexikai jelentés elvesztésével. Ezt használták fel a nyelvújítók is, bár sok esetben a jelentés-összefüggéseket, a levezethetőséget, a szófaj- és alaktani szabályokat nem vették figyelembe. Alaposan összekuszálták az egyes tövek és származékaik közötti kapcsolatokat, passzív szótöveket főnévként „aktivizáltak” akkor is, ha azok eredetileg sosem voltak főnevek, pl. *mez*. Ezek egy részét úgy értelmezhetjük, mintha a mai önálló főnév lenne a képzés alapja, másoknál szinkrón szempontból tulajdonképpen két külön tövel számolhatunk: pl. *tan* fn és *tan-* (*tan-ít* ~ *tan-ul*) kötött tő, *csőd* fn és *csőd-* (*csőd-ít* ~ *csőd-ül*) kötött tő. Az idő rostáján kihullott szavakkal (pl. *gerj*, *hábor* főnevek) most nem foglalkozom (vö. Somogyi 1987: 15–22).

2. Az önálló szavak toldalékká válása mind morfológiai, mind jelentéstani szempontból nagy változásokat eredményezett. Feltevéseink szerint a szójelentés fokozatos elvesztésének a következménye, velejárója a lexikai önállóság elvesztése. A konkrét fogalmi jelentést felváltja vagy legalábbis egyre inkább háttérbe szorítja vala-

mely nehezebben behatárolható, nagyobb hatókörű, bizonyos grammatikai funkció kifejeződését is érvényesítő jelentés. A toldalékok jelentéskapcsolata az etimonjukat jelentő önálló szóval lényegesen bonyolultabb képet mutat, mint a tömorfémák esetében.

2.1. A képzőknél jobban érvényesül az eredeti szójelentés, mint a jeleknél vagy akár a ragoknál.

2.1.1. Jól mutatja ezt a *-hat/-het* és a *-né* is. (A *-né*-vel kapcsolatban az összetélteli utótagként való besorolás lehetőségéről már volt szó az I. alatt a 2.1.2. pontban.) A *-ság/-ség* ősi önálló szói eredetét nem vitatják, csak éppen az önálló szó kétséges. A korán jelentkező elvont főnevek létrehozására alkalmas jelentés általános volta nehezítheti a beazonosítást, így a jelentés-összefüggések is csak feltételesen tanulmányozhatók.

2.1.2. Laikusok számára is kézenfekvő az önálló szói eredet, ugyanez igaz a *-kor*-ra is, a főnév és a toldalék közötti jelentésviszony könnyen érthető. A *-szor/-szer/-ször* a már tárgyalt *szer* szerteágazó családjába tartozik, ennél már az összefüggés meglehetősen elhalványult annak ellenére, hogy viszonylag új toldalékról van szó. A *-képpen* összefüggése a *kép* szóval szemantikailag ma már nem transzparenns, hiszen mai főnevünknek már nincs 'mód' jelentése.

2.1.3. A melléknévképzőknek is tartott *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-nemű*, *-rétű* stb. morfémák kapcsolata önálló szói kiindulásukkal a jelentésfejlődés szempontjából egy részüknél már csak történetileg magyarázható. Minden esélyük megvan most már arra, hogy agglutinációjuk mihamarabb befejeződjék, és valódi képzővé váljanak.

2.2. Mivel önálló szói eredetű jelünk alig van, általános érvényű megállapításokat funkcióváltozásukkal kapcsolatban sem tehetünk.

2.2.1. Ha a *leg-* szócskát jelnek és egy ősi finnugor 'nagyon' jelentésű szó le származottjának tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a jelentés-összefüggés jól magyarázható, a funkcióváltás is érthető, de csak a nyelvtörténet számára. A *le-* határozószóból való eredeztetés esetén a jelentésváltozás bonyolultabb, de találunk analógiákat a *felette* vagy a *túl* eredetileg irányjelölő, majd mértéket kifejező jelentésfejlődésére is.

2.2.2. Bár a személyes névmások nem tekinthetők valódi fogalomjelölő szóknak, de vitathatatlan, hogy rendelkeznek lexikai jellegű jelentéssel. A birtokos személyjelek jelentéskapcsolata az ősi személyes névmásokkal szintén nyilvánvaló, és az agglutinálódás, a grammatikai funkció kialakulásának, érvényesülésének folyamata is az (vö. Korompay 1991b: 262; Rédei 1996: 131–2).

2.3. A nyelvtanokban a ragoknak általában nem tulajdonítanak jelentést, elsősorban grammatikai funkciójukat hangsúlyozzák. Úgy is lehet értelmezni, hogy a jelentés és a funkció teljesen összeforrt.

2.3.1. Az igeragok esetében a nagyon régi agglutinálódás miatt a jelentést valóban lefedti a funkció. Az igei személyragok, illetve a többi személyrag és a személyes névmások jelentéskapcsolatai ugyanazok, mint amelyekről a birtokos személyjelek kapcsán már volt szó. A különbség a morfológiai funkció megvalósulásában mutatkozik, amelynek mélyebb oka a szófaji sajátságokban, közelebbről az indeterminált és a determinált ragozás szétválásában keresendő (vö. Abaffy 1991: 123–38; Rédei 1996: 135–7).

2.3.2. A névszóragok történetének egyik legérdekesebb és nemcsak morfématoréneti, hanem szemantikai szempontból is talán legkidolgozottabb fejezete az önálló

szói eredetű testes ragok kialakulása. Annak, hogy esetenként a megfelelő alapszó és a mai rag között kimutatható jelentésváltozás könnyen levezethető, oka lehet a viszonylag kései raggá válásuk.

Remélem, ebből a helyenként vázlatos áttekintésből is világosan látszik, hogy az önálló lexémából kötött morféma-vá válás témakörének alapos kidolgozása még teljesebbé teheti nyelvünk alakjának és szemantikai összefüggéseinek megismerését történeti és leíró szempontból egyaránt.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 122–59.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1991: Az ige-képzés, in Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 60–103.
- Bartos Huba 2000: Az inflexió jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 653–761.
- Benkő Loránd 1984: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*, Budapest, Akadémiai.
- Berezcki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Berezcki Gábor 2001: A -val/-vel rag eredete, *Magyar Nyelv* 97, 206–9.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Keszler Borbála 2000: A szóképzés, in Keszler Borbála szerk. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 307–46.
- Kenesei István 1996: Képző vagy nem képző? in Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom* 2, Pécs, PSZM. Programiroda, 92–5.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–135.
- Kiefer Ferenc 1998a: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–289.
- Kiefer Ferenc 1998b: Határozórag vagy képző? in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási tanszéke, 187–9.
- Kiefer Ferenc 2000: A szóösszetétel, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 519–67.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: A szóképzés, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 137–64.

- Korompay Klára 1991a: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 259–83.
- Korompay Klára 1991b: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* **92**, 129–38.
- T. Somogyi Magda 1987: *A passzív igezővek leíró vizsgálata a magyarban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **125**.
- T. Somogyi Magda 2000: *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*, Budapest, Tinta.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in: Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- Szegfű Mária 1992: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- T. Urbán Ilona 1993: A prefixumok megelevenedése, *Magyar Nyelvőr* **117**, 451–3.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–2*, Budapest – Wiesbaden, Akadémiai.
- H. Varga Gyula 1988: Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról, *Magyar Nyelv* **84**, 473–6.
- H. Varga Gyula 1993: *A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az igezőtőkre*, kandidátusi értekezés, kézirat.
- H. Varga Gyula 1999: *Bevezetés a magyar nyelv morfológiájába*, Banská Bystrica, Učebné texty
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 442–60.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 696–715.